

УДК 159.9.075

ДОСЛІДЖЕННЯ САМОПІЗНАННЯ ЯК ПЕРЕДУМОВИ ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНОЇ СФЕРИ

Подкоритова Л.О., к. психол. н.,
доцент кафедри практичної психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

У статті подано узагальнені результати попередніх досліджень наукових праць із проблеми самопізнання. Визначено основні сфери дослідження самопізнання, підходи до його визначення і структури. Виявлено функції, результати і властивості самопізнання. Представлено самопізнання як важливу передумову професійного розвитку фахівців соціономічної сфери.

Ключові слова: самопізнання, професійний розвиток, фахівець соціономічної сфери, функції самопізнання, властивості самопізнання, результати самопізнання, самоусвідомлення, свідомість.

В статье представлены обобщённые результаты предыдущих исследований научных трудов по проблеме самопознания. Определены основные сферы изучения самопознания, подходы к его определению и структуре. Выявлены функции, результаты и свойства самопознания. Представлено самопознание как важная предпосылка профессионального развития специалистов социономической сферы.

Ключевые слова: самопознание, профессиональное развитие, специалист социономической сферы, функции самопознания, свойства самопознания, результаты самопознания, сознание.

Podkorytova L.O. THE ISSUE OF SELF-KNOWLEDGE AS PREREQUISITES FOR PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF SOCIONOMIC SPHERE EXPERTS

The article presents general results of our previous research of scientific works on the issue of self-knowledge. The main research areas of self-knowledge, approaches to its definition and structure have been determined. Functions, results and properties of self-knowledge have been discovered. Self-knowledge has been presented as an important prerequisite for professional development of socionomic sphere experts.

Key words: self-knowledge, professional development, professionals of socionomic sphere experts, functions of self-knowledge, properties of self-knowledge, results of self-knowledge, consciousness.

Постановка проблеми. Аналіз наукових праць, присвячених питанню професійного розвитку фахівців соціономічної сфери, показав, що в контексті цих праць часто вживаним є поняття «самопізнання». При цьому дослідники зауважують, що самопізнання є необхідною умовою успішного професійного розвитку фахівців, які працюють із людьми. Водночас праць, спрямованих на безпосереднє дослідження взаємозв'язку професійного розвитку й самопізнання у фахівців соціономічної сфери, виявлено досить мало. Разом із тим зауважено, що більшість цих праць здійснені в руслі педагогічної та вікової психології, виконані на вибірках майбутніх і чинних педагогів. У вітчизняних і російськомовних працях переважають дослідження зв'язку самопізнання і професійного розвитку в майбутніх фахівців, а в зарубіжних – чинних (які вже виконують свої професійні функції). Значущість самопізнання для професійного розвитку фахівців соціономічної сфери зумовлює доцільність детального вивчення самопізнання як психологічного феномена.

Ступінь розробленості проблеми. Вивчення самопізнання є одним із найбільш розроблених напрямів досліджень. Воно є предметом наукових інтересів багатьох

учених, таких як І. Бех, М. Боришевський, Л. Бурлачук, Т. Євдокимова, Н. Євтух, О. Крошка, О. Киричук, І. Кон, С. Максименко, О. Продан, М. Савчин, В. Сафін, Є. Сорокоумова, В. Столін, Г. Суходубова, Л. Терлецька, Т. Черкашина, І. Чеснокова, L. Cosmides, K.A. Costabile, R.A. Dixon, D. Dunning, N. Epley, G.H.E. Gendolla, D.F. Hultsch, C. Hertzog, B. Klein, M.D. Lieberman, J.M. Jarcho, S.J. Read, A.B. Satpute, P.J. Silvia, W.B. Swann та ін. Зокрема, С. Максименко зазначає, що розвиток особистості полягає в організації й інтегруванні людину свого внутрішнього світу, це шлях самопізнання та самоусвідомлення [9].

За значної розробленості теми самопізнання можна спостерігати деяку нечіткість і неузгодженість між собою його визначень. Бракує чіткості й у визначенні структури, функцій і результатів самопізнання, небагато уваги приділено його властивостям. Отже, визначення підходів до розуміння самопізнання як психологічного феномена та його значення для професійного розвитку фахівців соціономічної сфери є актуальним.

Відповідно, **мета статті** – подати узагальнені результати теоретичного аналізу феномена самопізнання як чинника професійного розвитку фахівців соціономічної сфери.

Завдання статті: 1) подати класифікаційну схему праць про самопізнання; 2) подати результати теоретичного аналізу поняття «самопізнання»; 3) визначити основні підходи до структури самопізнання особистості; 4) виявити функції самопізнання; 5) визначити результати самопізнання; 6) виявити властивості самопізнання.

Методи дослідження: аналіз, узагальнення й систематизація наукових даних.

Виклад основного матеріалу. Праці, спрямовані на дослідження самопізнання, відрізняються значною різноманітністю. Їх загальний огляд ми здійснювали в попередніх публікаціях [16]. Пізніше аналіз праць, у яких розглядаються різні аспекти самопізнання, було розширено й доповнено, зокрема, за рахунок англомовних публікацій. У статті ми пропонуємо класифікаційну схему праць, присвячених самопізнанню особистості.

1. За загальним стилем праць:

– науково-популярна література, що містить рекомендації та вправи, спрямовані на надання відомостей про конкретні методи і прийоми самопізнання (О. Завязкін, М. Козлов, В. Леві, Ю. Орлов, О. Шевцов та ін.);

– академічна література, або науково-дослідні праці, які подають результати досліджень самопізнання в різних сферах, контекстах і значеннях.

2. За галузями психології:

– педагогічна й вікова психологія (І. Бех, Г. Гандзілевська, О. Гололобова, А. Грецов, М. Гончаренко, О. Іванова, О. Крошка, Н. Мартинюк, Є. Ніколаєва, Т. Олешко, І. Случ, Т. Черкашина, З. Юрченко, І. Якимова, J. Aronson, M. Inzlicht та ін.);

– акмеологія (В. Гладкова, А. Деркач, Ю. Єрмак, В. Зазикін, Н. Кузьміна й ін.);

– психологія здоров'я (Н. Адамчук, О. Жабокрицька, Л. Терлецька, S.B. Klein, J. Loftus, J.F. Kihlstrom, L. Cosmides, K.A. Costabile та ін.);

– психотерапія (Б. Архіпов, Е. Баєнська, Е. Бірюкова, А. Будза, С. Гроф, Л. Грачева, І. Карицький, О. Копитін, П. Крістоф, Д. Кузьмін, Д. Леонард, Е. Луценко, А. Маканова, А. Мартинов, С. Пуришева, М. Раваєва, Д. Русланов, А. Семенович, Н. Синягіна, А. Слученков, А. Тинишбаєва, В. Черкашин, Г. Чиркіна, Е. Чуян, М. і Ю. Шевченко, Е. Шипілова й ін.);

– психологія творчості (О. Вальчук, Г. Гадзілевська, Н. Козак, Л. Лебедева, О. Моляко, З. Сирота, В. Сирота, З. Юрченко та ін.);

– соціальна психологія (Л. Колісник, В. Куніцина, С. Руденко, Л. Фестінгер, U. Neisser, T.D. Wilson, E.W. Dunn,

W.B. Swann, S.J. Read, S. Vazire, J. Pfeifer, M. Lieberman, M. Dapretto й ін.);

– психологія особистості (Б. Ананьєв, Л. Божович, О. Бондарчук, Н. Воронкова, Є. Гаврилін, О. Ковалевська, О. Коржова, О. Леонт'єв, Г. Ліхтенберг, І. Мирошник, С. Рубінштейн, О. Савіна, О. Смирнова, В. Столін, Т. Шибутані, О. Шигоріна, І. Чеснокова, E. Tory Higgins, W.B. Swann, S.J. Read, P.J. Silvia, G.H.E. Gendolla, D.F. Hultsch, C. Hertzog, R.A. Dixon та ін.);

– патопсихологія (L. Cosmides, K.A. Costabile, J. F. Kihlstrom, S. B. Klein, J. Loftus та ін.).

Поняття самопізнання також використовується в працях із когнітивної психології, психології праці, у дослідженнях, присвячених зміненим станам свідомості як способу самопізнання й саморозвитку особистості.

3. За предметом дослідження (зв'язки з іншими психічними феноменами):

– вивчення самоусвідомлення особистості (Б. Ананьєв, Л. Божович, Т. Євдокимова, І. Кон, К. Налчяджан, В. Столін, І. Чеснокова та ін.);

– дослідження ідентичності, самоідентичності, рефлексії, саморефлексії, Я-концепції (Т. Количева, В. Маралов, Ю. Матвеева, Т. Олешко, В. Потапова, С. Руденко, М. Савіна, Г. Суходубова);

– «самотворча» діяльність особистості: саморозвиток, самовдосконалення, саморегуляція, самовиховання, самоосвіта, самоактуалізація, самостановлення, самоздійснення, самоперетворення, саморозуміння, самовираження, самоефективність, самовизначення, самовияв (О. Агеєнкова Д. Аксенов, Б. Ананьєв, Л. Божович, О. Бондарчук, Н. Воронкова, Є. Гаврилін, О. Ковалевська, О. Коржова, О. Леонт'єв, Г. Ліхтенберг, І. Мирошник, С. Рубінштейн, О. Савіна, О. Смирнова, В. Столін, В. Панкратов, А. Хайкин, В. Франкл, Т. Шибутані, О. Шигоріна, І. Чеснокова, E. Tory Higgins, W.B. Swann, S.J. Read, P.J. Silvia, G.H.E. Gendolla, D.F. Hultsch, C. Hertzog, R.A. Dixon та ін.);

– проблеми особистісного і професійного розвитку і становлення фахівців різних сфер (С. Гладкий, Е. Сивохоп, Л. Молотай, К. Захарчук, Н. Троценко, Ю. Єрмак, О. Мешко, В. Приходько, С. Табінська, Т. Черкашина, І. Шевченко, Н. Дідик, Л. Інжієвська, Р. Кочюнас, Н. Чепелева, Т. Яценко й ін.);

– самопізнання в контексті психічного здоров'я та психічних патологій (S.B. Klein, J. Loftus, J.F. Kihlstrom, L. Cosmides, K.A. Costabile та ін.);

– зв'язки із соціальним інтелектом і механізмами соціальної перцепції (Л. Колісник,

В. Куніцина, С. Руденко, Л. Фестінгер, U. Neisser, T. D. Wilson, E. W. Dunn, W. B. Swann, S. J. Read, S. Vazire, J. Pfeifer, M. Lieberman, M. Dapretto й ін.);

– екзистенційно-духовні аспекти особистості (І. Бех, М. Боришевський, С. Максименко, М. Савчин, В. Мовчан, І. Мудра й ін.);

– творчість і мистецтво (О. Вальчук, Г. Гадзілевська, Н. Козак, Л. Лебедева, О. Моляко, З. Сирота, В. Сирота, З. Юрченко й ін.).

Перераховані напрями досліджень не вичерпують увесь загальний праць про самопізнання, і запропонована класифікаційна схема може бути доповнена.

Для дослідження найбільший інтерес становлять науково-дослідні праці з акмеології, психології праці, педагогічної та вікової психології, психології особистості з проблем професійного розвитку фахівців соціономічної сфери, а також праці про рефлексивні механізми особистості, оскільки рефлексія постає як невід’ємний складник самопізнання, зокрема, у дослідженнях фахівців соціономічної сфери, а подекуди з ним і ототожнюється. Для розмежування понять «рефлексія» й «самопізнання» доцільно проаналізувати їх визначення. Аналіз визначень поняття «рефлексія» ми плануємо здійснити в наступних публікаціях. Нижче ми пропонуємо узагальнені й доопрацьовані результати аналізу визначень поняття «самопізнання» (більш детально – у попередній публікації [20]).

Узагальнений аналіз праць таких дослідників, як М. Боришевський [2], Т. Євдокимова [4], І. Кон [7], О. Крошка [8], Н. Мартинюк [11], А. Маслоу [12], О. Продан [21], Ю. Прудковських [22], О. Сорокоумова [24], С. Спиридонова [25], В. Столін [26], О. Стояно [27], Г. Суходубова [28], Н. Тимошенко [29], Т. Титаренко [14], С. Франк [14], Я. Фруктова [31], Т. Черкашина [32], І. Чеснокова [33] та ін. дав нам можливість виявити такі підходи до визначення самопізнання:

1. *Визначення «самопізнання» через категорію самосвідомості* (ключові слова – самосвідомість, свідомість): самопізнання постає як важливий складник самосвідомості, що впливає на її розвиток і формування, забезпечує її зміст і динаміку [4; 7; 25; 26].

2. *Визначення «самопізнання» через категорію пізнання* (ключові слова – пізнання, вивчення, дослідження, виявлення, пошук, відкриття): самопізнання постає як процес, спрямований на пізнання, вивчення людиною власних психічних і фізичних особливостей у внутрішньому і зовнішньому планах, а також їх осмислення [12; 14; 24; 28].

3. *Визначення «самопізнання» через категорію самоуправління* (ключові слова – управління, оволодіння): самопізнання пов’язується із самоконтролем і саморегуляцією [22].

4. *Визначення «самопізнання» через інтегративний підхід*: самопізнання постає як гносеологічна частина самосвідомості й чинник самозміни особистості [11; 14; 27; 31; 32; 33].

Отже, самопізнання постає як багатоспектний пізнавальний процес, структурний компонент самосвідомості, спрямований на самозміну особистості.

На нашу думку, найбільш повні визначення самопізнання подано у виокремленій нами четвертій групі (інтегративний підхід). Однак вважаємо, що вичерпати весь обсяг поняття «самопізнання» досить складно.

Виявлені підходи до визначення «самопізнання» дають можливість визначити основні властивості самопізнання, його функції і структуру як психологічного феномена.

Для розширення розуміння змісту самопізнання доцільним є визначення його структури. Аналіз наукових праць (С. Вершловський [10], Т. Євдокимова [4], М. Келесі [6], О. Крошка [8], В. Маралов [10], К. Левітан [10], О. Продан [21], Е. Сивохоп [23], Л. Терлецька [29], І. Чеснокова [33]) дає змогу виокремити такі підходи до структури самопізнання [17]:

1) *на основі структури особистості*: мотиваційно-ціннісна сфера; сфера міжособистісних відносин; сфера зовнішнього, або соматичного, вигляду; емоційно-вольова сфера особистості; сфера здібностей і можливостей; пізнавальна сфера; сфера діяльності; сфера власного життєвого шляху; самосвідомість [10; 23];

2) *за рівнями самопізнання*: зовнішній рівень самопізнання, або «Я – інші»; внутрішній рівень самопізнання, або «Я – Я» [10; 33];

3) *як поєднання різних структурних елементів* (форми, прийоми, способи, механізми), серед них – самоаналіз, самоспостереження, самооцінка, рефлексія, саморозуміння, самоосмислення, самокритика, самосприйняття, самомотивація, самоконтроль, самопрогнозування, самоосягнення, самозаглиблення, самоусвідомлення [4; 6; 8; 10; 21; 23; 29; 33].

Визначені підходи не знаходяться в суперечності й не виключають одне одного, а, навпаки, можуть бути співвіднесені й доповнені одне одним. Так, І. Чеснокова співвідносить структурні елементи самопізнання з його рівнями: на зовнішньому рівні відбуваються переважно самосприйняття й самоспостереження, а на внутрішньому – самоаналіз і самоосмислення [33].

Якщо ж спробувати узагальнити всі ці підходи до структури самопізнання, то можна отримати деяку багатомірну модель, у якій різні елементи самопізнання по-різному функціонують на всіх сферах особистості й розподілені за внутрішнім і зовнішнім рівнями самопізнання.

Зокрема, у співпраці з Г. Баллом та О. Завгородньою [5] нами визначені такі рівні самопізнання особистості: 1) психофізичний (пізнання свого тіла, його можливостей і обмежень, особливостей своєї зовнішності і здоров'я тощо); 2) психосоціальний (пізнання людиною своїх психічних і соціальних особливостей: властивостей характеру, темпераменту, провідних здібностей і схильностей, властивостей пізнавальної діяльності, емоцій тощо, а також специфіки поведінки та взаємодії із зовнішнім світом, стилю спілкування тощо); 3) психодуховний (пізнання своїх провідних життєвих ідеалів і цінностей, сенсу буття тощо). Також виявлено, що самопізнання здійснюється й у психологічному «часі» через ретроспекцію (пізнання себе в минулому); презентоспекцію (пізнання себе в теперішньому); антиципацію (самопізнання себе в майбутньому) (N. Epley, D. Dunning) [34]. У подальших публікаціях ми плануємо більш глибоко розкрити зміст цих рівнів.

У процесі дослідження матеріалів, поданих у працях таких дослідників, як О. Боброва [13], М. Варій [3], О. Крошка [8], О. Киричук [14], Н. Мартинюк [11], О. Мешко [13], В. Роменець [14], Ю. Прудковських [22], С. Спиридонова [25], Н. Тимошенко [22], Т. Титаренко [14], Я. Фруктова [31], І. Чеснокова [33], виявлені певні функції та результати самопізнання [18]. Розглянемо їх більш детально.

Функції самопізнання:

– *гностична функція* – пізнання людиною своїх фізичних, психічних, соціальних, духовних та інших властивостей, характеристик і можливостей [13; 14; 31; 33];

– *регулятивна функція* – корекція та спрямування й самого процесу самопізнання, і розвитку особистості, зокрема побудова й корекція образу «Я», оволодіння власним досвідом, глибинними переживаннями тощо [13; 22; 25];

– *відображувальна функція* – самопізнання відображає суб'єктивне уявлення про себе, весь континуум власних властивостей і якостей, а також усе те, що людина робить, як і чому вона діє тощо [11; 14; 31];

– *оцінна функція* – емоційно-оцінне ставлення людини до себе, своїх дій, учинків тощо, характеристика їх за умовними шкалами «правильно-неправильно», «до-

бре-погано», «ефективно-неефективно» тощо, сформованими в людини; виявлення потреби в самодостатності й самоутвердженні [3; 8];

– *розвивальна, або творча, функція* самопізнання полягає в стимуляції й забезпеченні розвитку, саморозвитку, самовиховання, самоосвіти та інших самотворчих активностей особистості, сприяє побудові й реалізації її життєтворчого проекту тощо [8; 27; 29; 30; 32];

– *екзистенційно-духовна функція* – завдяки самопізнанню людина визначає власну сутність і сенс свого життя; відкриває для себе своє покликання та призначення, усвідомлює його здійснення [1; 2; 3; 14].

За функціями самопізнання можна визначити його *результати*: система знань про себе, або образ Я; саморозуміння; самооцінка; самоусвідомлення; самозміна (саморозвиток, самовиховання, самоосвіта тощо) [18].

Відзначимо, що самозміна не завжди має позитивний зміст. Інколи людина може злякатися певних своїх властивостей, які раніше були від неї приховані, та зупинити й власне самопізнання, і самотворення. Або ж може почати змінювати себе в якийсь один бік, наприклад, удосконалювати лише свої розумові функції, зневажаючи почуттями, стосунками, здоров'ям тощо.

Функції й результати самопізнання можна *співвіднести так*: 1) гностична функція → система знань про себе, або образ Я, саморозуміння, самоусвідомлення; 2) регулятивна функція → самоусвідомлення, самозміна; 3) відображувальна функція → система знань і уявлень про себе, самооцінка; 4) оцінна функція → самооцінка; 5) розвивальна функція → самозміна; 6) екзистенційно-духовна функція → самоусвідомлення, самозміна. Виявлені співвідношення потребують подальшої перевірки та уточнення й можуть становити предмет інших досліджень.

Відзначимо, що ми не виявили в досліджуваних наукових працях визначення властивостей самопізнання. Тому нижченаведені дані є результатом власного аналізу визначень самопізнання, його структури й функцій за вищевказаними дослідниками [18]. Отже, нами були виокремити такі *властивості самопізнання*:

1) *усвідомленість*: самопізнання пов'язано із самосвідомістю особистості, а відомості, які отримує суб'єкт щодо себе, мають бути осмислені, пояснені та усвідомлені;

2) *цілеспрямованість* – самопізнання є психічною діяльністю, що спрямована на пізнання людиною своєї внутрішньої сутності, своїх психічних, фізичних та інших властивостей;

3) *інтрапсихічність* – самопізнання є процесом пізнання, зверненим людиною на саму себе, а також інформацією про себе, що представлена в індивідуальній свідомості;

4) *творчість* – осмислення інформація, що отримує людина про себе, нерідко спонукає до самозміни, творення себе як особистості, професіонала, стає основою життєтворчості; крім того, на основі самопізнання людина створює образ себе;

5) *перманентність* – процес самопізнання й розвитку триває все життя на різних рівнях і в різних формах;

6) *варіативність* – самопізнання відбувається в різних формах і виявах: самоаналіз, самоспостереження, самооцінка, рефлексія, саморозуміння тощо;

7) *багаторівневність* – самопізнання особистості відбувається на різних рівнях особистості відповідно до її структури.

Виявлені функції, результати, властивості, структурні компоненти самопізнання дають можливість затверджувати його як важливу передумову професійного розвитку фахівців соціономічної сфери. Так, усвідомленість є однією з важливих умов професійної підготовки психолога [15]. Адекватні самооцінка й самосприйняття важливі для психологів і педагогів. Постійний професійний розвиток і саморозвиток визначені в Етичному кодексі психолога [34] тощо. З іншого боку, самопізнання не лише впливає на професійний розвиток, а й саме професіоналізується. Однак більш детальне дослідження взаємної зумовленості самопізнання і професійного розвитку становить предмет наших подальших досліджень.

Висновки. Отже, з огляду на викладене вище можемо підсумувати:

1. У статті подано класифікаційну схему праць, присвячених самопізнанню особистості.

2. Виявлено, що поняття «самопізнання» визначається через такі категорії, як самосвідомість, свідомість, усвідомлення; пізнання, дослідження, вивчення, відкриття; управління.

3. Виокремлено такі підходи до структури самопізнання: на основі структури особистості; за рівнями самопізнання; поєднання таких його структурних елементів, як самоаналіз, самоспостереження, самооцінка, рефлексія, саморозуміння, самоосмислення, самокритика, самосприйняття, самомотивація, самопрогнозування, самоконтроль, самоосягнення, самозаглиблення, самоусвідомлення.

4. Визначено такі функції самопізнання: гностична, або пізнавальна, регулятивна,

відображувальна, оцінна, розвивальна, або творча, екзистенційно-духовна.

5. Виявлено такі результати самопізнання: система знань про себе, або образ Я; саморозуміння; самозміна, або самотворча активність особистості; самооцінка; самоусвідомлення.

6. З'ясовано такі властивості самопізнання: усвідомленість, цілеспрямованість, інтрапсихічність, творчість, перманентність, варіативність форм, багаторівневність.

7. Установлені функції й результати самопізнання дають можливість затверджувати самопізнання як важливу передумову професійного розвитку фахівців соціономічної сфери.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі вбачаються в аналізі поняття «рефлексія» та його співвіднесенні з поняттям «самопізнання»; доопрацюванні авторської структури самопізнання; співвіднесенні функцій і результатів самопізнання; описі взаємозв'язків професійного розвитку й самопізнання фахівців соціономічної сфери.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бех І.Д. Особистість у просторі духовного розвитку : [навчальний посібник] / І.Д. Бех. – К. : Академвидав, 2012. – 254 с.
2. Боришевський М.Й. Дорога до себе. Від основ суб'єктності до вершин духовності / М.Й. Боришевський. – К. : Академія, 2010. – 416 с.
3. Варій М.Й. Психологія : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / М.Й. Варій. – 2-ге вид. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 288 с.
4. Євдокимова Т.О. Формування у людини установки на власну активність та самопізнання як основа професійного самовизначення / Т.О. Євдокимова // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія «Психологічні науки». – 2013. – Т. 2. – Вип. 10. – С. 103–110. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nvmdups_2013_2_10_22.pdf.
5. Завгородня О.В. Проблема особистості з позицій інтегративного підходу / О.В. Завгородня // Практична психологія та соціальна робота : науково-практичний освітньо-методичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 1–7.
6. Келесі М. Особливості рефлексії як форми самопізнання особистості : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна і вікова психологія» / М. Келесі. – К., 1996. – 19 с.
7. Кон І.С. В поисках себя: личность и ее самосознание / И.С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 335 с.
8. Крошка О.І. Самопізнання як форма емоційно-оцінного ставлення до себе на провідних етапах онтогенетичного розвитку / О.І. Крошка // Вестник ОНУ. Серія «Психологія». – 2010. – Т. 15. – Вып. 4. – С. 117–124.
9. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості : [наукова монографія] / С.Д. Максименко. – К. : Вид-во ТОВ «КММ», 2006. – 256 с.

10. Маралов В.Г. Основы самопознания и саморазвития / В.Г. Маралов. – М. : Академия, 2002. – 23 с.
11. Мартинюк Н. Самопізнання як чинник особистісної зрілості студентської молоді / Н. Мартинюк // Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації : матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції. – Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – С. 113–116.
12. Маслоу А. Самоактуалізація / А. Маслоу // Психологія личности. Тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 287 с.
13. Мешко О.І. Професійне самопізнання майбутнього вчителя як умова становлення його педагогічної позиції / О. І. Мешко // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – 2010. – Вип. 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadsps_2010_1_15.pdf.
14. Основы психологии : [підручник] / за заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – 6-те вид., стереотип. – К. : Либідь, 2006. – 632 с.
15. Осипова А.А. Общая психокоррекция : [учебное пособие для студентов вузов] / А.А. Осипова. – М. : ТЦ «Сфера», 2004. – 512 с.
16. Подкоритова Л.О. Проблеми та перспективи психологічних досліджень самопізнання фахівців соціономічної сфери / Л.О. Подкоритова // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць / Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2015. – Том X : Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – 2015. – Вип. 27. – 742 с. – С. 451–460.
17. Подкоритова Л.О. Визначення наукових підходів до структури самопізнання / Л.О. Подкоритова // Роль і місце психології та педагогіки у формуванні сучасної особистості : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, Україна, 15–16 січня 2016 року). – Х. : Східноукраїнська організація «Центр психологічних досліджень», 2016. – 112 с. – С. 64–68.
18. Подкоритова Л.О. Функції і результати самопізнання: аналіз наукових публікацій / Л.О. Подкоритова // Педагогіка і психологія сьогодення: теорія і практика : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 22–23 січня 2016 року). – Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2016. – С. 27–31.
19. Подкоритова Л. Властивості самопізнання як психологічного феномену / Л. Подкоритова // Актуальні проблеми вищої професійної освіти України : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції 17 березня 2016 р. / за заг. ред. Е.В. Лузік, О.М. Акмалдінової. – К. : НАУ, 2016. – С. 115.
20. Подкоритова Л.О. Самопізнання як основа самоосвіти: аналіз визначень у психологічній літературі / Л.О. Подкоритова // Методичні засади підвищення кваліфікації педагогічних працівників системи професійної освіти : збірник матеріалів Всеукраїнської Інтернет-конференції / за заг. ред. Л.І. Шевчук. – Хмельницький: НМЦПТОПК; ФОП Мельник А.А., 2016. – С. 291–296.
21. Продан О.О. Теоретичний аналіз вітчизняних та зарубіжних досліджень поняття «структури самопізнання особистості» / О.О. Продан // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія і педагогіка». – 2012. – Вип. 19. – С. 176–181. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nznuoapp_2012_19_39.pdf.
22. Прудковських Ю.С. Професійне самопізнання та самовиховання як складові професійного саморозвитку майбутніх соціальних педагогів / Ю.С. Прудковських, Н.Є. Тимошенко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія «Педагогічні науки». – 2014. – Вип. 122. – С. 218–221. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2014_122_51.
23. Сивохоп Е.М. Структура самопізнання майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі фізичної підготовки / Е.М. Сивохоп // Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції. Серія «Психолого-педагогічні й філологічні науки» (Хмельницький, 20 листопада 2009 року) / Державна прикордонна служба України, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького. – Хмельницький : НАДПСУ, 2009. – С. 221.
24. Сорокоумова Е.А. Самопознание в процессе обогащения сознания / Е.А. Сорокоумова // Вестник Московского государственного гуманитарного университета им. М.А. Шолохова. Серія «Педагогіка і психологія». – 2009. – Вип. № 3. – С. 100–106. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cyberleninka.ru/article/n/samopoznanie-v-protssesse-obogasheniya-soznaniya>.
25. Спиридонова С.Б. Особенности развития и формирования самопознания в младшем школьном возрасте : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / С.Б. Спиридонова. – Волгоград : Волгоградский национальный педагогический университет, 1999. – 19 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://www.disscat.com/content/osobennosti-razvitiya-i-formirovaniya-samopoznaniya-v-mladshem-shkolnom-voztaste>.
26. Столин В.В. Самосознание личности / В.В. Столин. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – 284 с.
27. Стояно О.О. Феномен самоідентифікації особистості у давньосхідній традиції / О.О. Стояно // Грані. – 2015. – № 6. – С. 27–32. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2015_6_7.pdf.
28. Суходубова Г.Д. Саморозуміння і рефлексія як діяльність самопізнання / Г.Д. Суходубова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.info-library.com.ua/books-text-11626.html>.
29. Терлецька Л.Г. Процес самопізнання, його структура і роль у становленні особистості / Л.Г. Терлецька // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2012. – № 14. – С. 152–158. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.socd.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elopen/aktprob14_152.pdf.
30. Тихолоз В.В. Роль курсу «Тренінг самопізнання» в підготовці фахівців соціальної сфери / В.В. Тихолоз [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://iconf.univer.ck.ua/attachments/article/30/od-2012-s-126.pdf>.
31. Фруктова Я.С. Самопізнання як базовий конструкт формування професійної компетентності фахівців з журналістики та інформації / Я.С. Фруктова // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія «Педагогічні науки». – 2014. – Вип. 122. – С. 288–294. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2014_122_68.

32. Черкашина Т.В. Самопізнання як фактор професійного зросту викладача вищої школи / Т.В. Черкашина // Педагогіка та психологія. – 2012. – Вип. 41. – С. 85–92. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/znpkhnpu_ped_2012_41_12.pdf.

33. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии / И.И. Чеснокова. – М. : Наука, 1981. – 323 с.

34. Профессиональный кодекс этики для психологов. Бонн, ФРГ, 1986 // Вопросы психологии. – 1990. – № 6. – С. 148–153.

35. Epley N. The mixed blessings of self-knowledge in behavioral prediction: Enhanced discrimination but exacerbated bias / N. Epley, D. Dunning // Personality and Social Psychology Bulletin. – 2006. – № 32 (5). – С. 641–655.